

РЕЦЕНЗИЯ

На дисертационния труд на **Женя Иванова Иванова** за придобиване на образователната и научна степен *доктор* по професионално направление

3.1. Социология, антропология и науки за културата (социология)

Тема на дисертационния труд: **„Ролята на свободното време в изграждането на младежки политики за приобщаване. Случаят на децата в риск“**

Научна област: Социални, стопански и правни науки

Катедра: Социология и науки за човека, ПУ „Паисий Хилендарски“

Докторска програма: Социология

Научен ръководител: доц. д-р Дарин Тенев

Рецензията е изготвена от доц. д-р Милена Якимова, член на научното жури със заповед на ректора РЗЗ-950 от 15.03.2021 г.

Представеният от Женя Иванова комплект материали е в съответствие с Чл.36 (1) от Правилника за развитие на академичния състав на ПУ и включва всички изисквани в него документи.

По съдържанието на научната работа за защитата са представени дисертационен труд, автореферат и шест публикации по темата на дисертационното изследване, което се разполага между социология на детството, изследване на институциите и социологическа интерпретация на социалното страдание. Дисертационният труд е с внушителния обем от 465 страници, структуриран в увод, четири части, заключение, библиография от 209 заглавия на български, гръцки и английски езици и приложения, в които подробно е представен инструментариумът на теренното изследване и процедурите по обработването на резултатите.

Авторефератът коректно представя съдържанието и постиженията на дисертационното изследване.

Предоставените публикации датират от 2016 (когато Жения Иванова започва своята докторантура в ПУ и когато освен академично се занимава с областта на своето изследване и като експерт в неправителствена организация, БХК) до 2021 г. Този шестгодишен продуктивен период, както и обемът и съдържанието на дисертацията говорят ясно за посветеност на проблематиката на изследването, посветеност, която надхвърля академичния интерес, макар че – видно е от биографичната справка на Жения Иванова – тя систематично е организираща своите образователни стъпки около социалната работа, свободното време и детските права.

Обща характеристика на дисертационния труд

Тази посветеност, впрочем, е заявена и в самото начало, в най-пространната първа част от увода към текста на дисертацията, която може да ни смути, ако сме пуристи на академичния жанр, но аз лично я чета като рефлексивно оповестяване на пътя към изследването. Неговото начало е в един ангажимент, който е най-напред човешки и емпатичен, преди да бъде граждански и академичен. И той е, че никое дете не бива да расте в дом (както и да го наричаме според доминиращия дискурс – интернат или резидентна социална услуга), че това е живот с болка, която не престава, колкото и да се овсекидневява. Но че от друга страна има деца, които са в невъзможност да живеят другояче и ако тази съдба може да бъде облекчена, то е през свободното време. Този човешки ангажимент и несломима вяра са формирани в хода на работата на Жения Иванова като активист за правата на детето, а съчетаването му с отлична школовка по изследователски методи е в основата на предлаганата за защита дисертация в областта на социология на детството и социология на уязвимостта.

Логика и съдържание на дисертацията

Тъкмо този вход – реконструирам го само по предоставените текстове, нямам лично познание с кандидатката – отваря първата голяма главоблъсканица, на която е посветена и първата глава от теоретичната част: какво всъщност е „свободно време“, какво го прави свободно и как тече то. Но за това – след малко, защото ми се иска да реконструирам работата според нейните достойнства, а не според линейната последователност на текста.

Пред нас е сравнително изследване, проведено в теренната си част с качествени методи в три различни държави от ЕС (тоест и на поне три различни езика). А първите глави от работата са разработени, за да служат като „рамка на интерпретацията“ на теренните данни – резултат от количествени и качествени, много прецизно извършени обработки на теренното сравнително изследване – на разговорите с 85 деца на възраст между 12 и 14 години, растящи в различни типове социална услуга в България, Гърция и Холандия. Обхванати са всички основни видове предлагани в трите държави социални услуги за деца (държавни домове, домове към държавни фондации, църковни и частни домове), което е поредна демонстрация на огромното практическо познание на Женя Иванова на историята, нормативните рамки и институционалните регулации и практики на детската резидентна грижа. Изследването е впечатляващо с обхвата си.

Дизайнът му е направен така, че да отговори на пет основни въпроса (а нуждата да бъдат зададени е аргументирана в теоретичните части върху свободното време и играта, към която предстои да се върна): какво е свободното време на децата в риск; какво правят те през това време; какво искат да правят през него; как оценяват това, което имат възможност да правят през него; и доколко и как се информират за това, което могат да правят през него. Тези пет въпроса са умножени – за всеки от компонентите на свободното време (отдых и забавление, спорт и туризъм, култура и образование, изкуства и занаяти). А всеки от компонентите е огледан в четири типа социални пространства (в дома, в квартала и на улицата, в училището и в младежкия клуб). Така изследователската амбиция е чрез възгледите на децата да се разкрият държавните политики по отношение на детските социални грижи (с. 160), „през детските очи в разкритие на държавните политики относно детска резидентна грижа“ (166).

Разговорите с децата са контекстуализирани в серия от наблюдения на поведението им в средата на домовете, на самата тази среда и в свързката на съответния дом с други среди.

Докторантката е подходила с изключителна прецизност към терена на изследването и е описала в детайл стъпките му и практическите

изследователски решения, приложила е към текста на дисертацията всички листове за регистрация, техниките на кондензиране на първичните данни, методите на обработка – така че валидността и надеждността на изводите ѝ да бъдат удостоверими. Искам обаче специално да подчертая грижата ѝ за етичката страна на изследователската работа с деца, още повече с деца в риск.

Емпиричното изследване е много добре промислено и проведено, с рефлексия върху метода и върху всяка стъпка на генерирането на информацията и на интерпретирането ѝ. Отлично е проведено кодирането на качествените данни, така че да могат да се обработят и количествено. Данните са нетривиални, методиката позволява изненадите да се открият и опишат, което оценявам като приносен момент на работата – както например при тестването на желанието и мотивите на децата да се усамотят, се оказва, че усамотението е тъга и самота, а не стремеж и желание, социализационната оскъдица е невъзможност за индивидуализация. Децата се усамотяват, когато са тъжни или гневни, но като цяло не обичат да са сами, макар че сред другите също са самотни. Самотата се оказва невъзможност да се отнесеш към себе си и съответното усещане, че губиш себе си, когато си сам.

Изобщо според моя прочит на работата най-сериозните и впечатляващи резултати са генерирани във встъпителните части на интервюта – разказите за мечтите, семейството и самотата, преди да се премине към същинския разговор за свободното време.

Българските деца мечтаят за семейство. Всички мечтаят да станат спортисти – и българските, и гръцките, и холандските деца.

А много от гръцките деца не мечтаят, докато холандските мечтаят да станат студенти и да помагат на деца. При все това, въпреки „вариативността спрямо типа грижа“, навсякъде цари „оскъдица на мечтанията на децата в риск“ (194), независимо в коя държава са, независимо дали са малки или големи домовете, колко интегрирани са в градската среда, каква е формата на управлението им. Оскъдицата на мечти е интерпретирана като знак за страдание, което никакви разлики в политиките за резидентна грижа не могат да отстранят. Тази интерпретация заслужава специално да се отбележи като приносен момент на изследването.

Изследователските данни и интерпретацията им ясно очертават две различни нива на сравнението на живота на децата в трите различни национални контекста: как влияе различният начин на институционализация на децата върху техните практики на свободното време? И кои са онези неща, които са присъщи на институционализираното дете, независимо от начина, по който е институционализирано?

На второто ниво практически няма значение какви са институциите, персоналът, режимът, материалните условия, няма такова качество на резидентната услуга, което да намали самотата на институционализираното дете.

Другият пласт обаче разкрива съществени разлики, произтичащи от две основни неща: начина и степента, в които социалните системи държат домовете обвързани с други социални среди и институции, осигуряват на децата някакви преходи между дома, училището, семейството, градската среда. Погледнато в този втори план, българските деца са ужасяващо изолирани – почти не поддържат връзки със семействата, в училище са стигматизирани, в града не излизат. С една дума българските институционални деца живеят в пълна социална нищета.

Макар да има прилики между българските и гръцките деца в това, че се чувстват групово различни от всички останали (за разлика например от холандските деца, които усещат различията си като индивидуализирани, дължащи се на лични специфики), гръцките деца се виждат регулярно със семействата си, докато българските – спорадично или никак. Макар българските да си приличат с част от холандските – онези деца, които са непридружени мигранти в Холандия и биват настанявани в резидентни услуги, – между двете групи има грамадна разлика в продължителността на престоя. Българските деца практически биват институционализирани до живот.

Изключително ценно е наблюдението, че те разчитат на дома да ги събере с родителите им (194), докато гръцките и холандските си искат семейството да остане обособена от дома сфера. Дали можем да проумеем

тази разлика, ако знаем как са институционално регулирани отношенията между тези две институционални среди на взаимодействие в различните общества?

По-скоро не, подсказва анализът, българските деца са изоставени от обикновено крайно бедни родители и от много ранна възраст, тоест проблемът надхвърля институционалната регулация и се простира отвъд нея – към липсата на защита от бедност и към нищетата на социалната система.

Българските институционализирани деца са тотално институционализирани – те практически нямат други социални среди. Това частично важи и за децата в единия тип холандски домове (непридружени мигранти/жертви на трафик), които обаче пребивават значително по-кратко в резидентен дом.

Българските деца нямат търпение да напуснат дома, но разчитат на него за всичко – там са единствените им приятели, не се виждат със семействата си, в училище са негативно стереотипизирани. Домът е техният „враждебен пристан“, точно както го определя Ървин Гофман.

Втората част от тази глава изследва дейностите, оценките, желанията и информацията за свободното време, като дейностите са типологизирани в пет групи – спорт, забавление, културно-образователни дейности изкуство и занаяти и отдих и туризъм.

Социалните топоси на дейностите на свободното време са добре систематизирани в контекста на техните културно-исторически промени.

Изводите в тази част са несъмнено много полезни за всеки, който би се заел с реформирането на резидентните социални услуги: свободното време не се използва като адекватен ресурс в държавните политики за резидентна грижа. Най-успешни са холандските институции, които успяват да структурират най-добре времето на децата. Гръцките стопяват свободното време, натоварват децата с безкрайно учене, което обаче не довежда до добри образователни резултати, а просто ги държи заети, за да не изпаднат в рискови ситуации. В българските институции свободното време на децата е „празно време“.

Но какво е всъщност свободно време? На този въпрос е посветена теоретично-реконструктивната първа част от дисертацията.

С умение са реконструирани централни тези в антропологическото, социологическото и социалнотеоретичното осмисляне на „свободното време“ с цялата разпънатост на понятието между разбирането му като **свободно** – като свободно от принуда, свободно избрано време да правим себе си. От друга страна неравенството в разпределението на така разбраното свободно време го свързва със социалните йерархии и структури на власт, господство и подчинение. От трета страна, скицирана е трансформацията на свободното време от време на свобода да се свържеш със себе си във време за потребление. (В текста има предпоставките да се каже, че тези две форми не са практически, а може би дори не и идеално-типически изключващи се, макар изводът да не е експлицитен. Не намирам обаче това за недостатък на работата, тъй като нейната цел е да построи инструментариум за теренно изследване и за интерпретациите на данните от него.) И от четвърта страна, са реконструирани неравенствата в домашното разделение на труда като предпоставки на времето, което определяме като свободно – невидимият и неостойносттаващ домакински труд, извършван в значително по-голяма степен от жените.

Обвързването на свободното време с мотивацията и здравето обаче сякаш забравя разкриващите се от критическата перспектива негови подвеждания под знаменателя на производителността на населението и индивидите (като корелиращо с биополитически и дисциплинарни потребности на управляемостта, ако използвам фукоянски речник). Дали свободното време е свободно избрано шляене, или е „важен аспект за качеството на човешкия живот“, или пък е „културна стока и индустрия“ (с. 90)? Дали да подобрявам качеството си на живот не е станало практически императив (поне за средната класа), то е задължение, а не свобода „от задължение и принуда“?

Особено ме смущава Айсо-Ахола (от чиито работи се извежда типологията на дейностите за свободното време) – неговото тълкуване на свободното време е пълно с толкова много трябвания – трябва да го осъзная, трябва да развия любов към него, трябва да съм постоянен диагностик и терапевт на себе си самата, това трябва да е основната линия на отношението ми с мен самата – да се мониторирам и самоподобрявам. Това е интензификация на продуктивността, а не непродуктивно време, виртуозно време. Това е активистката логика на интензифицираното родителство, на увеличена продуктивност при растяща несигурност – това

значи „да реализирам потенциала си“ (и по отношение на играта – да развивам „креативност, лидерство и“ умения за работа в екип).

И за мен това е основната пукнатина в дисертационния труд – как разбираме свободното време – като понятие за критика на разделението на труда, като сколе, като ресурс за автономия от силите на пазара и разделението на труда, или, напротив, като част от самото разделение на труда, като нещо, което ни прави по-ефикасни в труда, пълноценни възрастни (с. 158)?

Но не означава ли това, че свободното време е всъщност обхванато време, подчинено на това бъдещо участие? Тази пукнатина между значенията на „свободно време“ ясно се откроява и в отговорите на интервюираните – за тях свободното време е време без принуда, без някой да ги кара да правят нещо. А когато заниманията им извън училище и битовите задачи се асоциират „със служителите на резидентната грижа“, това се възприема като „елемент на принуда“ (211). Същевременно, когато са оставени на себе си, те често скучаят, почти винаги са пасивни потребители на наличните видове дисплеи, нерядко изпадат в конфликт с неизбежно и все същите присъстващи други деца от услугата. Всъщност копнежът на децата за свободно време е копнеж за свят: „за тях неприсъствието в социалния дом се асоциира със свобода“ (212). И когато свободното време е време, лишено от задължения в дома, то остава „празно време“, време на тягост и меланхолия (212). Никога не съм предполагала, че може да съществува такова нещо като покъртителна таблица, щях да го възприема като неудачен оксиморон. Но ето че в раздела за нуждите на децата през свободното им време четем, че 40% от българските и 28% от холандските институционализирани деца през свободното си време се нуждаят от семейството си.

Не се ли оказва, че онова, което истински им липсва, не е точно свободното време, а онзи базисен пласт на интересубективно признание, който наричаме емоционална грижа – интересубективното признание, че си ценен просто защото съществуваш?

Бележки и въпроси

Дисертацията повдига заявката, че ще оцени политиките за резидентна грижа през детските очи. Това трудно може да се направи, ако съответните политики не са подложени на самостоятелен анализ, което въпреки подсказаните от текста огромни практически познания на Женья Иванова, не е и няма как да е обект на самостоятелен анализ в и без друго обемната ѝ дисертация. Тоест претенцията е излишна. Няма нужда от такова чувствително изследване, за да направим извода, че „пълноценни личности“ няма как да се социализират в тотални социални институции.

Трябва да призная: разгорещено споделям тезата, че никое дете не трябва да бъде изоставяно и да расте в резидентна грижа. Но разпространението ѝ понякога е резултат от чудовищни дилеми – кое да опазим: биологичния живот, самото физическо оцеляване, да оставим ли едни деца на улицата и смъртта, или да ги заточим в тези „враждебни пристани“, каквито са институциите на резидентната грижа? Да, тези институции имат своя генезис в определени патологии на социалното рационализиране на живота. Но те се разпространяват след миграционни вълни, след войни и катастрофи и контекстът на чудовищната дилема не бива да бъде забравян. Освен това никъде не виждам рефлексия върху семейството – дете-центрираното (с думите на Шарън Хейс) нуклеарно семейство, полагано стандартно от активисткия дискурс като триумфалната цел на историята. Да го оставим ли да прави с децата си каквото реши, защото всяка майка има майчински инстинкт? Но то е и – с думите на Фуко – интензифицирана властова клетка. Общият знаменател на тези мои критични коментари е отсъствието на критична дистанция спрямо активистки ангажирания дискурс. Тя може да бъде набавена само от историзирано разглеждане на процесите на институционализация и деинституционализация в различните национални контексти. Такова разглеждане препоръчвам за бъдещата работа на Женья Иванова.

А на този етап основният ми въпрос е с коя оптика по-добре се съгласува визията за по-богатото обхващане на детското свободно време: с тази, която разглежда детето като обект на грижа, или с тази, която го полага като субект на права?

В заключение: социологията на детството е област в развитие, в която Женья Иванова работи с много обхватно и професионално проведено

изследване, което съдържа ценни научни и приложни приноси, като обогатява знанието. Неговите качества, както и обхватът на изводите, наред с броя и качеството на публикациите по темата на докторантурата демонстрират професионално владение на изследователското поле и ми дават основание да гласувам убедено ЗА присъждането на образователната и научна степен доктор по професионално направление 3.1. Социология, антропология и науки за културата (социология) на Женя Иванова Иванова.

27.04.2021 г.

Рецензент:

(Милена Якимова)